

ՊՐՈՒՈՊԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՅԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝

Պրոկոպիոս Կեսարացին բյուզանդական խոշորագույն պատմադիրն է. ծնվել է V դարի վերջում կամ VI դարի սկզբում՝ Պաղեստինի Կեսարիա քաղաքում: Նրա կենսագրության մասին շատ բան չգիտենք, և մեր հիմնական աղբյուրները Կեսարացու ուսումնասիրությունների մեջ հանդիպող առանձին տվյալներն են: Նա 527 թվականին դառնում է Միջագետքի դուքս՝ նշանակված զորավար Բելիսարիոսի խորհրդականը կամ քարտուղարը (ἐκβουλεύς, πρέσβυς կամ ὑπογγραφεύς) և 527—531 թթ. մասնակցում առաջին պարսկական պատերազմին: 533—534 թթ. նա Բելիսարիոսի հետ մասնակցում է Աֆրիկայի վանդալների դեմ կայսրության մղած պատերազմին, իսկ Բելիսարիոսի հեռանալուց հետո ծառայում է գոմեստիկոս Սողոմոնի մոտ: 536 թվականին նա արդեն իտալիայում էր, ուր մասնակցում է Բելիսարիոսի իտալական արշավանքին՝ ընդդեմ օստգոթերի: 542 թ. Կեսարացին լինում է Կոստանդնու-

<sup>1</sup> Պրոկոպիոս Կեսարացու մասին կա հսկայական գրականություն: Անցյալ դարում լույս տեսած լավագույն գործերից է. *F. Dahn*, Prokopius von Caesarea, ein Beitrag zur Historiographie der Völkerwanderung und des sinkenden Romertums, Berlin, 1885. Նորագույն ուսումնասիրություններից հիշատակում ենք հետևյալները. *E. Stein*, Histoire du Bas-Empire, t. II, Paris-Bruxelles-Amsterdam, 1949, pp. 709-723, 837: *Յ. Բ. Մձալիցովա*, Прокопий Кесарийский и его „История войны с готами“. В кн. Прокопии из Кесарии. Война с готами, перевод с греческого С. П. Кондратьева, Москва, 1950, стр. 3—60: *O. Veh*, Zur Geschichtschreibung und Weltaufassung des Prokop von Caesarea, I—III. Bayreuth, 1951—1953; *В. Rubin*, Prokopius von Kaisareia, Stuttgart, 1954: *Վերահրատարակվել է Pauly-Wissowa Real-Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. XXII, 2, *Լիակատար բրիտոգրաֆիան կարելի է գտնել հետևյալ գործերում*. *M. E. Colonna*, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storici profani, Napoli, 1956, pp. 105—111; *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, Bd. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker. Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958, S. 489—500: *Տես նաև* Procopii Caesariensis Opera omnia, recognovit *J. Haury*, vol. I, editio stereotypa correctior, Lipsiae, 1962, p. LXXVII—LXXXVII:

պրոսում, ուր ստանում է իլլյուստրիոսի աստիճան։ Այնուհետև նա լինում է Բյուզանդիայի արևելյան շրջաններում՝ Բյուզանդա-պարսկական երկրորդ պատերազմի ամբողջ ընթացքում։ Պրոկոպիոսի մահվան մշգրիտ թվականը հայտնի չէ, համենայն դեպս 563 թվականին նա դեռ կենդանի էր<sup>2</sup>։

Կեսարացին ապրել է Հուստինիանոս կայսեր ժամանակաշրջանում, որը Բյուզանդիայի պատմության ամենափայլուն, բայց միաժամանակ ամենամռայլ էջերից մեկն է<sup>3</sup>։ Հուստինիանոսը 527 թ. տիրանալով Բյուզանդական գահին, նպատակ է դնում վերականգնել հռոմեական կայսրության վաղեմի սահմանները, նրա անցյալի փառքը։ Այդ է պատճառը, որ նրա երկարամյա թագավորության ընթացքում չէին դադարում պատերազմները պարսիկների դեմ Արևելքում, գոթերի դեմ Արևմուտքում, վանդալների դեմ Լիբիայում։ Ճիշտ է, Հուստինիանոսին հաջողվեց ղգալի չափով ընդարձակել պետության սահմանները, որոնց պաշտպանության համար երկիրը ծածկեց բերդերի, ամրոցների և այլ ամրությունների խիտ ցանցով, բայց այդ բոլորը կատարվում էին աշխատավոր բնակչության ամենաանխիղճ շահագործման ու կեղեքման գնով։ Նրա հրապարակած օրենսդրական փաստաթղթերի մեծ մասում կարմիր թելի նման անցնում է մի պահանջ՝ հարկերը հպատակներից ժամանակին հավաքելու մասին։ Գյուղացիությունը, չկարողանալով տանել կեղեքումները, փախչում էր գյուղերից դեպի քաղաքները՝ իր գոյությունը մի կերպ քարշ տալու համար։ Հուստինիանոսը ջանում էր այդ փախուստը կանխել, հրապարակելով բազմաթիվ օրենքներ, բայց անօգուտ։ Նման պայմաններում խորացավ գյուղատնտեսական ռզնաժամը, որն էլ ավելի կրճատեց պետության առանց այն էլ սղալովոդ ուսուրսները։

Հսկայական շափերի հասավ կաշառակերությունը։ Կաշառքով կարելի էր տիրանալ քաղաքական և ռազմական ամենաբարձր պաշտոններին, կարելի էր գնել նաև հոգևոր ամենաբարձր պաշ-

<sup>2</sup> Աղբյուրների տվյալների համաձայն 562—563 թթ. ընթացքում Կոստանդնուպոլսում հիշատակվում է Պրոկոպիոս անունով մի Praefectus urbis — քաղաքապետ, որ ուսումնասիրողների կարծիքով ոչ այլ ոք է, քան մեր պատմիչը։

<sup>3</sup> Հուստինիանոսի և նրա ժամանակաշրջանի մասին կա հսկայական գրականություն։ Բացի ն. Ադոնցի մեծարժեք աշխատությունից՝ Армения в эпоху Юстиниана, նորագույններից նշում ենք հետևյալները. E. Stein, Histoire du Bas-Empire, t. II; P. N. Ure, Justinian and his Age, London, 1951; B. Rubín, Das Zeitalter Justinians. Persönlichkeit, Reichsidee, Ostpolitik, Berlin, 1960:

տոնները՝ Suffragium<sup>4</sup>, ահա այս էր կաշառքի պաշտոնական անվանումը։ Կաշառակերությունը մուտք էր գործել նույնիսկ արդարադատության մեջ, մի հիմնարկություն, որը կոչված էր պաշտպանել օրենքները։ Կաշառքով կարելի էր մուտք գործել նույնիսկ արքունական գվարդիայի մեջ։ Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Գաղտնի պատմության» մեջ մեծ դառնություն է գրում, որ արքունական գվարդիան, որն անցյալում կազմվում էր ելնելով հավաքագրվողների բացառապես ռազմական և ֆիզիկական կարողություններից ու ընդունակություններից, գվարդիա, ուր մուտք էին գործում միայն հայերը, Հուստինիանոսի ժամանակ մատչելի դարձավ ամեն մի վճարողի համար։ Գվարդիայի անգամ կարող էր դառնալ նույնիսկ ստրուկը, եթե դրամ ուներ։ Բյուզանդական պետության վերոհիշյալ ախտերը տարածված էին նաև Բյուզանդական Հայաստանում։ Մենք ունենք փաստաթուղթ, որը վկայում է կաշառակերության լայն տարածման մասին նաև Առաջին Հայքում, երկրորդ Հայքում և Մեծ Հայքում։ Աշխատավոր ժողովրդի ընդվզումը Հուստինիանոսի ռեժիմի դեմ հանդես էր գալիս զանազան աղանդների քողի տակ, աղանդներ, որոնք տվյալ ժամանակաշրջանում տարածվել էին ամբողջ կայսրության մեջ։ Հուստինիանոսի թագավորության շրջանում հսկայական շափերի հասան տարբեր աղանդների կողմնակիցների հայաժանրերը, որոնց նպատակներից մեկն էլ աղանդավորների ունեցվածքի բռնագրավումն էր։ Աշխատավոր մասսաների ցասումը Հուստինիանոսի դեմ արտահայտվեց նաև «Նիկայի» 532 թ. նշանավոր ապստամբությամբ, որը, սակայն, խեղդվեց արյան մեջ կայսեր զորավարների կողմից։ Կայսրության կողմից ստրկացված ժողովուրդների ընդվզումը հանդես էր գալիս անդադար ապստամբությունների ձևով՝ ընդդեմ կայսրության։ Հուստինիանոսի թագավորության օրոք հայերը և լազերը մի քանի անգամ ապստամբության գրոշ են բարձրացրել։

Հուստինիանոսի թագավորությունը մի աղետ էր հայ ժողովրդի գլխին։ Նա վերջնական հարված հասցրեց հայկական ինքնուրույն պետականության պահպանված նշույլներին, այն է հարավային Հայաստանի նախարարություններ-սատրապություններին, փորձեց սասանել հայոց ժառանգական դարավոր իրավունքը՝ Բյուզանդա-

<sup>4</sup> Տե՛ս H. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, гл. VII, նաև Հ. Սասանյան, Հուստինիանոսի նովելները հայերի ժառանգելու կարգի մասին, հետևյալ հրատարակության մեջ. «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հտ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 125—140։

կան Հայաստանը Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում վերածվեց մի սովորական կայսերական նահանգի բյուզանդական զորահրամանատարի՝ Magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes—գլխավորությամբ։ Հայկական գինված ուժերը, որոնք այնքան անհրաժեշտ էին հայրենիքի պաշտպանության համար, պաշտպանում էին կայսրության շահերը Աֆրիկայում, Իտալիայում, Թրակիայում, Հաղիկայում և այլուր։ Պրոկոպիոսը հանվանե հիշատակում է 17-ից ոչ պակաս հայ զորահրամանատարներ բյուզանդական բանակում՝ Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում<sup>5</sup>, անխտիր ընդգծելով յուրաքանչյուրի ուղղմական մեծ ընդունակությունները և քաջությունը։ Նշանավոր Արտավան և Արշակ Արշակունիներ, ամենակարող Նարսես ներքինի, Սիտտաս, Հրահատ, Սահակ և Նարսես Կամսարականներ, Ակակիոս, Ադոլփոս, Արտավազդ, Հովհաննես Գուգես, Համադասոյ, Գիլակիոս-Գլակ, Անդալաս-Ոնջուղ, Ֆադաս և շատ ու շատ ուրիշներ, ահա այն փայլուն զորավարների անունները, որոնք բոլորն էլ ընկան ուղմի դաշտում՝ պաշտպանելով Իհարկե ոչ թե հայ ժողովրդի շահերը, հաճախ նույնիսկ գոռծելով ընդդեմ հայ ժողովրդի։ Հուստինիանոսը հարկերի հսկայական բեռ դրեց իրեն ենթակա Հայաստանի վրա։ Այդ բոլորը չէր կարող չլցնել հայերի համբերության բաժակը, չէր կարող չդրգոել հայերի ատելությունը ընդդեմ կայսեր և ընայած Բյուզանդիայի բոլոր ժողովուրդներն էին հեծում Հուստինիանոսի լծի տակ, բայց միայն հայերն էին, որոնք փորձեցին վերջ տալ այդ բանին, ձիշտ Իանհաջող, մահափորձ կատարելով Հուստինիանոսի դեմ։

Ահա այսպիսի ժամանակաշրջանում էր ապրում Պրոկոպիոս Կեսարացին և այդ շրջանի պատմությունն է շարադրել իր Բազմաթիվ գործերում։ Առանց նրա աշխատությունների մենք չրիվ պատկերացում չէինք ունենա Հայաստանի, հատկապես V դարի վերջի և VI դարի առաջին կեսի Բյուզանդական Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական վիճակի, այնտեղ կատարված քաղաքաշինության, բերդաշինության և այլ հարցերի մասին։ Պրոկոպիոս Կեսարացու երկերը և Հուստինիանոս կայսեր՝ Հայաստանին վերաբերող մի քանի օրենսդրական փաստաթղթերն են մեր հիմնական աղբյուրները դեպքերով լի այդ կարևոր ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար։

Կոստանդնուպոլսում Պրոկոպիոս Կեսարացին 549—550 թվականների ընթացքում գրում է իր նշանավոր «Պատերազմների մա-

<sup>5</sup> P. Charanis, The Armenians in the Byzantin Empire, Lisboa, 1963.

սին» (·Ι·περ τῶν περὶ αὐτῶν) աշխատությունը, որը հրապարակ է դալիս 551 թվականին: Այդ բաղկացած է 7 գրքից և բովանդակում է Հուստինիանոս կայսեր պատերազմների պատմությունը՝ շարադրված աշխարհագրական սկզբունքով: Առաջին երկու գրքերում պատմվում է Բյուզանդիայի՝ պարսիկների դեմ մղած պատերազմների մասին Անաստասիոս կայսեր ժամանակվանից մինչև 549 թվականը: Երրորդ և չորրորդ գրքերում խոսվում է այն պատերազմների մասին, որ կայսրությունը մղել է վանդալների դեմ մինչև 548 թ., իսկ հինգերորդ, վեցերորդ և յոթերորդ գրքերում՝ օստգոթների դեմ Իտալիայում: Պրոկոպիոսը 553 թ. լույս է ընծայում իր պատմական երկի ութերորդ գիրքը, որն ի տարբերություն մնացած յոթի, չի շարադրված աշխարհագրական սկզբունքով: Այնտեղ տրված են 551—553 թթ. դեպքերը, որոնք տեղի ունեցան պետությունների բոլոր սահմաններում: Այսպիսով, լրանում է Պրոկոպիոս Կեսարացու «Պատերազմների մասին» ութ գրքից բաղկացած պատմական աշխատությունը, ինչպես որ այն վերնագրված է Փոս պարսիարքի կողմից (·Ιστορικὸν ἐν βιβλίοις ὅκτω), որն իր նշանավոր *Βιβλιοθήκη* կամ *Μεταβιβλίου*-ում տալիս է նրա համառոտ բովանդակությունը՝ Հրատարակիչները վերոհիշյալ գրքերը վերնագրել են հետևյալ կերպ. առաջին երկու գիրքը De Bello Persico (Պարսիական պատերազմի մասին), երրորդ և չորրորդ գրքերը՝ De Bello Vandalico (Վանդալական պատերազմի մասին), իսկ մնացածները՝ De Bello Gotthico (Գոթական պատերազմի մասին):

Կեսարացին 555 թ. Հուստինիանոս կայսեր պատվերով գրում է այդ կայսեր ներբողյանը՝ վեց պլևից բաղկացած «Կառուցումների մասին» գիրքը, որն աշխարհագրական, տեղագրական, տրիտեսական և պատմական տեղեկությունների մի անսպառ աղբյուր է: Պրոկոպիոսը այս գրքում պատմում է Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ Բյուզանդիայի տերիտորիայի վրա տեղի ունեցած քաղաքացիական, ռազմական, եկեղեցական և այլ շինարարության մասին:

X դարի հեղինակ՝ Սուրիզասը իր հուշակալներ բառարանում Պրոկոպիոս անվան տակ ցույց է տալիս, որ պատմիչը բացի նշված աշխատություններից գրել է նաև մի աշխատություն՝ «Անեկդոտա» (·Ανεκδοτα), այսինքն հրապարակման ոչ ենթակա, դադարի գիրք, որի մեջ ծաղր ու ծանակի են ենթարկված Հուստինիանոս կայսրը

<sup>6</sup> Photius, Bibliothèque. Texte établi et traduit par René Henry, tome I, Paris, 1959, p. 64—76, cod. 63:

և նրա կին Քեոդորան, ինչպես նաև զորավար Բելիսարիոսը և նրա կինը՝ «Անեկդոտա»-ն կամ «Գաղտնի պատմություն»-ը, ինչպես նա հայտնի է գիտության մեջ (Historia arcana) հայտնաբերվեց 1623 թվականին՝ Վատիկանի գրադարանի ձեռագրերից մեկում՝ Ալեմանիի կողմից։ Գրքի հրատարակումից հետո գիտական հասարակայնության մեջ բուռն վիճաբանություններ սկսվեցին այդ գործի՝ Պրոկոպիոսի գրչին պատկանելու շուրջը։ Պրոկոպիոսը ճանաչված էր որպես մի հեղինակ, որն իր բոլոր մինչ այդ հայտնի աշխատություններում միմիայն գովաբանել է Հուստինիանոսին և նրա թագավորությունը, իսկ «Գաղտնի պատմության» մեջ տմեն ինչ ենթարկվում է սուր քննադատության, ամենավերջին խայտառակության։ Այդ աշխատության մեջ ծաղրի է ենթարկվում Հուստինիանոսի քաղաքական, ուղղմական, տնտեսական և շինարարական գործունեությունը, դեռ ավելին, նրա անձնական ու րնտանեկան կյանքը։ Հուստինիանոսը, այդ «աստծու ընտրյալը» ինչպես նա հանդես է գալիս Պրոկոպիոսի մյուս աշխատություններում, այստեղ բռնակալ է, դեպիդ, ավագակ, նա «դեերի արքան» է (շա, ὁ αὐτοῦ αὐτοῦ)։ Այդ գործի մանրադնին ուսումնասիրությունը գիտնականներին բերեց այն եզրակացության, որ «Գաղտնի պատմությունը» պատկանում է Պրոկոպիոս Կեսարացու գրչին և գրվել է 550 թվականին, երբ Պրոկոպիոսը գրեց «Պատերազմների մասին» իր աշխատության 7 դրոքերը։ Կայսրության վիճակն այն ժամանակ անասելի վատ էր և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական, և թե՛ ուղղմական տեսակետից։ Նա ուսախար և դառնացած դրի է առնում իր մտքերը Հուստինիանոսի և ընդհանրապես պետության մասին, նպատակ շունենալով հրապարակել դրանք։ Գոյություն ունեցող ոեծիմի պայմաններում նա չէր էլ կարող մտածել այդ գործը լույս աշխարհ հանելու մասին, այլ ուղում իր այն թողնել ապագա սերունդներին։ Նա «Գաղտնի պատմության» ներածության մեջ գրում է, որ այն, ինչ գրված է այնտեղ, հնարավոր չէր բացահայտել, արձանագրել իր նախորդ գործերում, որ նա իր մյուս գործերում բազմաթիվ փաստեր լռության է մատնել, վախենալով կայսեր հաշվեհարդարից։ Ամբողջ երկրով մեկ, գրում է նա, վիտում են լրտեսները։ Այնպիսի վիճակ է ստեղծվել, որ նույնիսկ ազգականների և ամենամոտիկ բարեկամների վրա հույս դնել չի կարելի<sup>8</sup>։ Չնայած այդ բոլորին, Պրոկո-

<sup>7</sup> Suidae Lexicon, s. v. Προκωπιδος.

<sup>8</sup> Historia arcana, pr.

պիտոսը իր «Պատերազմների մասին» աշխատության մեջ միշտ չէ, որ փառաբանում է Հուստինիանոսին: Նա իր բացասական վերաբերմունքը դեպի կայսրը մեծ վարպետությամբ արտահայտում է պատմության մեջ հանդես եկող բյուզանդիայի թշնամիների բերանով: Գոթերի առաջնորդ Ուիտտիգիսի երկու դեսպանները, գնալով պարսից արքա խոսրովի մոտ, ասում են նրան հետևյալը Հուստինիանոսի մասին. «Նա (իմա՝ Հուստինիանոսը) ի բնե նորամուծությունների սիրահար է, իրեն չվերաբերող հարցերի շուրջը վեճեր սարքող և չկարողանալով բավարարվել ռնկեացծով, ցանկանում է ամբողջ աշխարհին տիրանալ, ջանք է թափում հափշտակել բոլոր պետությունները»: Ամենից սուր քննադատությունը Հուստինիանոսի հասցեին Պրոկոպիոսը տալիս է ապստամբ հայերի միջոցով: Վերջիններս Վասակի գլխավորությամբ գնալով խոսրովի մոտ ի միջի այլոց ասում են նրան և հետևյալը. «...քեզ խոսքով բարեկամ, բայց դործով թշնամի (Հուստինիանոսը), չմտահոգվելով ոչ բարեկամների և ոչ էլ թշնամիների մասին, մարդկային ամեն ինչ իսառնել է ու տակնուվրա արել:... Նա սահմանվածից ո՞ր մեկը չխախտեց: Նա տակնուվրա չարե՞ց ամեն մի ներդաշնակություն: Նա չէ՞ր. որ մեղ վրա սահմանեց հարկերի աննախընթաց դումար: [Նա չէ՞ր], որ մեր սահմանակից և անկախ ապրող ճաներին ստրկառուեց, իսկ դժբախտ լազերի թաղավորի վրա նշանակեց հոռմայեցի կառավարիչ: Այդ բոլորը բնության հակառակ են և ոչ մի ձևով հնարավոր չէ արդարացնել: ...Ամբողջ աշխարհը նրան [իդքը է թվում], նա չի կարողանում այնտեղ տեղավորվել: Նրա համար քիչ է ամբողջ մարդկության վրա տիրելը: Նա իր հայացքը հառել է երկնքին և հետախուզում է օվկիանոսից վերև գտնվող խորշերը, ցանկանալով ձեռք բերել ինչ-որ ուրիշ երկիր էլ»<sup>9</sup>:

Պրոկոպիոսը իր աշխատությունը շարադրելիս աշխատել է նմանվել իր խոշոր նախորդներին՝ Հերոդոտոսին և Թուկիդդեսին՝ օգտագործելով նրանց ոճը և շարադրելու ձևը: Նա, ինչպես Թուկիդդիդեսը, իր աշխատության մեջ օգտագործում է ղրալոգների, հանդիմանների և ելույթների ձևը, դիալոգներ, որոնք, անկասկած, էրբեք էլ տեղի չեն ունեցել, բայց ինչ խոսք, որ նրանց մեջ օգտագործվել են իսկապես իրական փաստերը:

Պրոկոպիոսի արժույթները ծով են և բազմազան: Խոսելով նրա

<sup>9</sup> De bello Persico, II, 2:

<sup>10</sup> De bello Persico, II, 3:

աղբյուրների մասին, պետք է նախ և առաջ ընդգծել, որ նա իր նկարագրած իրողությունների մեծ մասի ականատեսն է։ Այդ մասին նա բազմիցս է հիշատակում։ «Պատերազմների մասին» աշխատության հենց սկզբում ցույց է տալիս, որ «նրա (իմա՝ Պրոկոպիոսի) բոլորից լավ գիտենալու և այդ բոլորը գրի առնել կարողանալու միակ պատճառն այն է, որ դեպքերի բերմամբ ընտրվելով զորավար թելիսարիոսի խորհրդականը, նա տեղի ունեցած բոլոր իրադարձությունների մասնակիցն էր»<sup>11</sup>։ Բայց Պրոկոպիոսը շի բավարարվել իր տեսածով միայն։ Նա օգտվել է ամենաբազմազան սկզբնաղբյուրներից։ Նրանից մի փոքր հետո ապրած բյուզանդական պատմիչ Ադաթիասը, գրելով Պրոկոպիոս Կեսարացու մասին, նշում է, որ նա խոշոր գիտելիքների տեր մարդ էր և կարդացել էր ամբողջ պատմությունը<sup>12</sup>։ Մենանդր Պրոտեկտորը<sup>13</sup>։ VI դարի վերջում և Փոտ պատրիարքը<sup>14</sup>։ IX դարում ընդգծում էին Պրոկոպիոսի անմար փառքը։ Երբ Պրոկոպիոսը մի որևէ իրողության ականատես չէ, ապա դիմում է ականատեսներին՝ մանրամասնություններ իմանալու համար։ Պրոկոպիոսի հետաքրքրասիրությունը չափ ու սահման չունի։ Նա դիմում է ամեն մեկին, նոր տեղեկություններ ստանալու համար։

Ասվածը վերաբերում է Պրոկոպիոս Կեսարացու սեփական գիտողականությանը և նրա բանավոր աղբյուրներին։ Սակայն նա ունեցել է նաև գրավոր սկզբնաղբյուրներ, որոնցից հաճախ օգտվում է։ Եվ, ի պատիվ Պրոկոպիոսի, այդ աղբյուրները ոչ միայն հունալեզու են և լատինալեզու, այլև գրված են ուրիշ ժողովուրդների լեզուներով։ Մեզ համար առանձնապես մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նրա օգտագործած «Հայոց պատմությունը»։ Նա «Պատերազմների մասին» աշխատության մեջ երկու անգամ հիշատակում է «Հայոց պատմությունը» մեկ անգամ՝ ἡ τοῦ Ἀρμενίων συγγράμῃ (De bello Persico, I,5) և մյուս անգամ՝ ἡ τοῦ Ἀρμενίων ἱστορίας (De bello Persico, I,6) ձևով։ Իսկ «Կառուցումների մասին» աշխատության մեջ նորից է հիշատակում մի ինչ-որ գիրք, որտեղ գրված է եղել հայոց հին պատմությունը<sup>15</sup>։ Պրոկոպիոս Կե-

<sup>11</sup> De bello Persico, I. 1:

<sup>12</sup> Agathiae Historiae, IV. 26, p. 264 (ed. Bon.).

<sup>13</sup> Menandri Protectoris Fragmenta Historicorum Graecorum, t. IV, (frgm. 27).

<sup>14</sup> Photius, Bibliothèque, cod. 160.

<sup>15</sup> De aedificiis, lib. III, 1.

սարացին օգտվել է նաև անտիկ ժամանակաշրջանի հեղինակների գործերից: Նա հանվանե հիշատակում է Հոմերոսին, Հերոդոտոսին, Թուկիդիդեսին, էսքիլեսին, Արիստոտելին, Արրիանոսին, Ստրաբոնին և շատ ու շատ ուրիշներին:

Պրոկոպիոս Կեսարացին իր օգտագործած աղբյուրներին քննադատաբար է մոտենում, մեջ բերելով աղբյուրների տվյալները, միաժամանակ ցույց է տալիս իր վերաբերմունքը և արտահայտում իր սեփական կարծիքը: Եթե այս կամ այն հաղորդումը հավանական է թվում Պրոկոպիոսին, ապա նա չի մոռանում ընդգծել, որ ինքը համաձայն է դրան: Նրա աշխատության մեջ շատ հաճախ կարելի է հանգիպել այսպիսի դարձվածքների. «ասում են և ինձ թվում է, որ դա ճիշտ է» և այլն: Սակայն լինում են դեպքեր, երբ հաղորդված փաստը Պրոկոպիոսին սինհավանական է թվում, բայց և այնպես նա մեջ է բերում այն, միաժամանակ ընդգծելով, որ ինքը դրան չի հավատում, որ ինքը համաձայն չէ դրան, բայց չի էլ ուզում իր կարծիքը փաթաթել ընթերցողի վզին, վերջինիս թողնելով հանդելու իր եզրակացությանը:

Եթե Պրոկոպիոսի ձեռքի տակ եղած աղբյուրները հակասական տվյալներ են տալիս, ապա պատմիչը ընդգծում է այդ: Լինում են դեպքեր, երբ նա արձանագրում է նույն դեպքի մասին իր ձեռքի տակ ունեցած երկու իր սր հակասող տվյալներ և թողնում ընթերցողին, որ ընդունի այդ երկու փաստերից մեկն ու մեկը:

\* \* \*

Ձեռնարկելով Պրոկոպիոս Կեսարացու Հայաստանին և հայերին վերաբերող տվյալների թարգմանությանը, մենք ուրոշ չափով ավելի լայն ենք ընդգրկել նյութը այն իմաստով, որ չենք անտեսել նաև հայերին սահմանակից լազերին և իբերներին վերաբերող փաստերը, քանի որ նրանք հայ ժողովրդի պատմության հետ սերտ առնչություն ունեն: «Պատերազմների մասին» աշխատության առաջին և երկրորդ գրքերը թարգմանել ենք ամբողջությամբ, չնայած առանձին, ծավալով փոքր մասեր, հայ ժողովրդի պատմության հետ անմիջական կապ չունեն: Դա արել ենք այն նպատակով, որ շանդամահատենք մի ամբողջական դործ: Նույն տեսակետից ենք մոտեցել նաև Պրոկոպիոսի «Կառուցումների մասին» աշխատության: Բացի երրորդ գրքից, որն ամբողջությամբ վերաբերում է Հայաստանին, մենք թարգմանել ենք նաև նրա երկրորդ գիրքը, որը վերաբերում է Ասորիքին և Միջագետքին, որովհետև երկրորդ գրքի

բովանդակությունը անմիջականորեն կապվում է «Պարսկական պատերազմի մասին» աշխատության հետ և հաճախ լրացնում այն: «Վանդալական պատերազմի մասին» և «Դոթական պատերազմի մասին» աշխատություններից վերցվել են առանձին հատվածներ. ոչոնք որպես կանոն լույս են սփռում բյուզանդական բանակում ծառայող հայ գործիչների դործունեության վրա, գործունեություն, որը ծավալվում էր գերազանցապես Հայաստանի սահմաններից դուրս: Բացառություն է կազմում, իհարկե, «Գոթական սլասերազմի մասին» աշխատության շորրորդ գիրքը, որի մեջ տրվում է նաև պարսկա-բյուզանդական պատերազմի մասին շարադրանքի շարունակությունը: «Գաղտնի պատմությունից» մեջ բերված հստակվածները լրացնում են «Պատերազմների մասին» աշխատության առաջին և երկրորդ գրքերը: Ծանոթագրությունները գրելիս ղխավոր ուշադրությունը սևեռել ենք «Պարսկական պատերազմի մասին» և «Կառուցումների մասին» աշխատությունների վրա, քանի որ այդ աշխատությունների տվյալներն անմիջականորեն վերաբերում են բուն Հայաստանին:

Պրոկոպիոս Կեսարացու աշխատությունների թարգմանությունը կատարել ենք Յ. Հաուրիի գիտական հրատարակության հիման վրա, որը լույս է տեսել Լայպցիգում մի քանի հատորով<sup>16</sup>:

Մեր աշխատության վերջում որպես հավելված տրվում է Հուստինիանոս կայսեր Հայաստանին և հայերին վերաբերող չորս օրենքների բնագրի թարգմանությունը: Այդ փաստաթղթերը, ժամանակակից լինելով Պրոկոպիոս Կեսարացու գործերին, լրացնում են նրանց և հնարավորություն տալիս ավելի լիակատար պատկերացում կազմելու հայ ժողովրդի պատմության մասին VI դարի առաջին կեսում:

<sup>16</sup> *Procopii Caesariensis Opera omnia, recognovit Jacobus Haury, Lipsiae, 1905—1913*: Հաուրիի կազմած բնագիրը վերահրատարակվել է 7 գրքով I. Oeb-ի հույն և լատին հեղինակների հայտնի մատենաշարում. *Procopius, with an English translation by H. B. Dewing, in seven volumes, Cambridge—London, 1954*, ինչպես և Լայպցիգում չորս հատորով 1962—1964 թվականների ընթացքում: